

LÄTLASED JA TŠUHNAAD: KOHALIKUD JA VÕÕRAD LIIVI SÕJA AEGSES EESTIS JA LÄTIS*

Anti Selart

Eesti ajaloo üks olulisi teemasid – seda nii arvestades küsimuse potentsiaali uurimisülesandena kui ka päevakajalisust – on “sakslaste” ja “mittesakslaste” vahekord Liivimaal keskajal ning varasel uusajal. “Mittesakslased”, Liivimaa lihtrahvas, keda tänapäeva eestlased ja lätlased näevad oma esivanematena (seostades oma identiteedi mitte üksnes etnilise ja geograafilise päritoluga, vaid ka ühe omaaegse üsna kindlapiirilise sotsiaalse ja õigusliku rühmaga), on ühest küljest kaasaegsetes kirjalikes allikates tagaplaanil. Nad puutusid harva n-ö suurde poliitilisse ajalukku ning on jäänud kõrvale ka kõrgemate kihtide pealtnäha värvikamale kultuurile pühendatud uurimistöös. Teiselt poolt keskendub eestlaste ja lätlaste “oma” ajalugu sageli teadlikult just mittesakslastele – talurahvale ja linnade alamkihtile, siinsete alade põhielanikkonnale.

See, et Liivimaal elasid kõrvuti eri keelt kõnelevad ja sageli eri õiguse alla käivad inimesed, polnud tollase Euroopa ja eriti veel Ida-Euroopa kontekstis ainulaadne. Niisugused ühiskonnad võisid tegelikult toimida üsna hästi, kusjuures suhtlemiseks hädavajalikuks ühiseks keeleks oli reeglina madalama kihi keel. Ka uusaja baltisaksa mõisnik Eestis rääkis ju oma talupoegade ning mõisaperega eesti keelt ning saksa päritolu pastorite paljupilgatud puudulik keeleoskus oli küllap muuhulgas seotud asjaoluga, et erinevalt juba kaks- või mitmekeelsena üleskasvanud kohalikest mõisnikest asusid tihti Saksamaalt tulnud või linnadest pärit kirikuõpetajad keelt omandama alles hilisemas eas. Võib arvata, et nii nagu sada või pisut enam aastat tagasi, esinesid ka kesk- ja varauusajal Liivimaal saksa- ja eestikeelsed (*resp.* lätikeelsed) olukorrad ning jutud, mille puhul vale keele kasutamine võis kaasa tuua konflikti – see rikkus kujunenud korda ja seega sotsiaalset rahu.¹ Samas aga kohanesid keeled üksteisega ja laenasid üksteiselt arvukalt

* Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi ja Venemaa Humanitaarteaduste Fondi ühisprojekti nr 09054 toetusel.

¹ Mitmekeelsusest kesk- ja varauusaja Euroopas vt Michael Richter, *Studies in Medieval Language and Culture* (Dublin: Four Courts Press, 1995); Gerhard Fouquet, “Kaufleute

sõnu.² Küllap ulatuvad juba keskaega tagasi ka nn väikesaksa keele³ – antvarkide saksa-eesti segakeele – juured.

Kohalike põhirahvaste kokkupuuted venelaste ja vene keelega leidsid keskajal ja 16. sajandil aset oluliselt väiksemas ulatuses, erandiks oli 1558. aastal alanud sõdade periood. Ajajärku, mil võitlustes Liivimaa pinnal osales Venemaa, nimetatakse ajalookirjanduses tavaliselt tervikuna Liivi sõjaks (1558–82/83),⁴ kuigi tegu oli mitte ühe pideva sõjaga, vaid terve rea erinevate võitlusepisoodidega eri vastaste vahel. Avalik vaenutegevus polnud pidev, seda katkestasid vaherahud. Suur osa Eestist ja Lätist läks lühemaks või pikemaks ajaks Vene tsaari võimu alla, siin seati sisse Vene administratsioon.

Igapäevaelu naaberriikide vahel jagatud Liivimaal 16. sajandi teisel poolel on aga teema, mis on jäänud poliitilise ja sõjaajaloo uurimise varju. Ometi on olemas kaasaegsed vene allikad, mis lubavad lähemalt uurida veneaegse Liivimaa argipäeva. Käesoleva artikli eesmärk on visandada uurimisülesandeid eestlaste, lätlaste ja venelaste omavahelise kommunikatsiooni vallast, eriti selle keeleliste aspektide osas.

* * *

Kui aegade jooksul sattusid maale võõrad, pidid nad juba iseenese edu huvides kohanema kohalike oludega. Kui migratsioon jäi tavapärastesse piiridesse, võis kohanemine valmistada raskusi vaid üksikuile, Liivi sõja ajal aga sattusid järsku Liivimaale kümned ja kümned tuhanded inimesed, kel puudusid selle alaga igasugused varasemad kontaktid. Need olid kõikvõimalikku

---

auf Reisen': sprachliche Verständigung im Europa des 14. und 15. Jahrhunderts", *Europa im späten Mittelalter: Politik – Gesellschaft – Kultur*, hrsg. von Rainer C. Schwinges u.a., Historische Zeitschrift, Beihefte N. F. 40 (München: Oldenbourg, 2006), 465–487; Baltikumi kohta vt Paul Johansen, *Kaugete aegade sära*, Eesti mõttelugu, 65 (Tartu: Ilmamaa, 2005), 324–351; Tiina Kala, "Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng?", *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 2 (2004), 8–22; Tiina Kala, "Languages in a Medieval North European City: An Example from Medieval Tallinn", *Frontiers in the Middle Ages*, ed. by Outi Merisalo, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, Textes et Études du Moyen Âge, 35 (Louvain-la-Neuve: Brepols, 2006), 585–603; *Keel ja Kirjandus* 8–9 (2009): erinumber "Vana kirjakeel".

² Eesti laensõnadest kohalikus saksa keeles vt Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 15 (Köln, Wien: Böhlau, 1973), 383–387; Valentin Kiparsky, *Fremdes im Baltendeutsch*, Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki, 11 (Helsinki: Société néophilologique, 1936); Erich Kobolt, *Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Pernau*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 2 (Lüneburg: NOKW, 1990).

³ Paul Ariste, *Keelekontaktid: eesti keele kontakte teiste keeltega* (Tallinn: Valgus, 1981), 71–76.

⁴ Vt Aleksandr I. Filjuškin, "Diskursy Livonskoj vojny", *Ab Imperio*, 4 (2001), 43–80.

päritolu palgasõdurid, samuti Vene sõjamehed ning nende pereliikmed ja kaaskondlased, kes omakorda kuulusid oma etnilise päritolu poolest väga eripalgelistesse rühmadesse (venelased, tatarlased jne). Mõned neist peatusid maal vaid lühikest aega ja saadeti pärast sõjaretke lõppu mujale; mõned viibisid vallutatud aladele moodustatud garnisonide koosseisus pikemalt ja vähemalt Tartus ning Narvas näib olevat kujunenud pärast 1558. aastat üsna püsiv vene tsiviilelanikkond.⁵ Samuti jagati suur osa vallutatud maast välja vene ja tatari teenismõisnikele.⁶ Samal ajal jäi alles ka saksa elanikkond – nii linnakodanikud kui ka aadlikud – kellest osa suutis küüditamised ja muud sõjaraskused üsna edukalt üle elada.⁷ Kõige püsivamaks elemendiks oli aga loomulikult Liivimaa põhielanikkond: talupojad ja linnade lihtrahvas, need kelle kohta kaasaegsetes vene allikates kasutatakse sõnu *латыши* ja *чухны* (vastavalt lätlased ja eestlased). Tähelepanuväärne on ka, et 1570. aastal kasutas tsaar Ivani poolt Liivimaa valitsejana ametisse seatud hertsog Magnus tiitlit “Liivimaa kuningas, Eesti ja Läti maa isand” (*König in Eifflandt, der Estnischen vnd Lettischen Lande Herr*).⁸ Liivimaa etnilisest jagamisest Eestiks ja Lätiks kõnelevad teisedki sõjaaegsed dokumendid.⁹

⁵ Vt Norbert Angermann, “Pernau in den Jahren 1575–1582”, *Zeitschrift für Ostforschung*, 19 (1970), 744–751; Meike Köhler, *Die Narvafahrt: mittel- und westeuropäischer Russlandhandel 1558–1581*, Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 6 (Hamburg: Kovač, 2000); Andres Tsvauri, “Liivi sõja aegne Vene keraamika Eesti linnustes ja linnades”, *Linnusest ja linnast: uurimusi Vilma Trummali auks*, toim Arvi Haak, Erki Russow, Andres Tsvauri, Muinasaja teadus, 14 (Tallinn, Tartu: 2004), 395–419; Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708: linn vae ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008), 113–185; Anti Selart, “Õigeusu klooster Liivi sõja aegses Tartus”, *Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14 (21) (2006), 9–23; Anti Selart, “The Orthodox Monastery in Tartu during the Livonian War”, *Past: Special issue on the history of Estonia*, ed. by Tõnu Tannberg, Ott Raun (Tartu, Tallinn: National Archives, 2009), 46–55.

⁶ Norbert Angermann, *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*, Marburger Ostforschungen, 32 (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1972), 47–53; Janet Martin, “Tatars in the Muscovite army during the Livonian War”, *The Military and Society in Russia 1450–1917*, ed. by Eric Lohr, Marshall Poe, History of Warfare, 14 (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2002), 365–387; Anti Selart, “Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusest”, *Pärnumaa ajalugu. Vihik 5: Artiklite kogumik* 3, koost Aldur Vunk, Inge Laurik (Pärnu: Pärnu Muuseum, 2002), 21–33.

⁷ Vt Andres Adamson, *Hertsog Magnus ja tema “Liivimaa kuningriik”*, Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste dissertatsioonid (2009), <<http://digar.nlib.ee/otsing/avalet?pid=nlib-digar:38123>> (5.3.2010).

⁸ Gotthard von Hansen, “Auf ‘König Magnus’ bezügliche Urkunden aus dem Revaler Ratsarchiv”, *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, 3 (1887), 349–391 (359–373, vrd 383–389); Vrd *Pamyatniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi*, 1 (St. Petersburg: Tipografiya II. otd. Sobstvennoi E. I. V. Kantselyarii, 1851), 572.

⁹ Nt *Russkie akty Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, red. Juri N. Shsherbachev, Russkaya istoricheskaya biblioteka, 16 (St. Petersburg: Yakovlev, 1897), 65–66, № 20 (1562).

Tegelikult ei saa tollasest vene sõnakasutusest igal üksikul juhul Liivimaa lihtrahva etnilise kuuluvuse kohta järeldusi teha. Nii nagu sõna *немецъ* (sakslane) kasutusvaldkond ei piirdunud kaugeltki kitsamas mõttes etniliste sakslastega, vaid hõlmas kõiki germaani ja mõnikord teisigi rahvaid, käibisid ka sõnad *латышъ* ja *чухна* tollal sünonüümidena.¹⁰ Kaasaegsed vene allikad räägivad sageli “lätlastest” Eestis¹¹ ja “tšuhnaadest” Lätis, mis aga ei anna tunnistust tänapäevastega võrreldes oluliselt erinevatest asustuspiiridest või ulatuslikust migratsioonist, vaid tõigast, et nendes sõnades puudus selge etniline määratlus. Võrdluseks, 17.–18. sajandi Ingerimaal tähendasid *латыши* luterlikke talupoegi,¹² kes etniliselt olid tollal seal ju põhiliselt soomlased. Ja kui näiteks 16. sajandi teise poole ning 17. sajandi Rjazanimaa allikates mainitakse kohalikke, ajapikku turgistuvaid “lätlasi”,¹³ siis ei tähenda see, et eestlasi (tšuhnaasid, tšuude) Liivi sõja ajal sinna vangi ei viidud või müüdnud. Kaasani maakonnas jagati talupojad 17. sajandi alguses kolme kategooriasse, need olid kõigepealt *русские люди* ja siis omavahel kokku kuuluvad *чюваши* ja *латыши*, seega mittevene (loe: mitteõigeusklikud) inimesed,¹⁴ ja sellestki jaotusest ei tasu otsida etnilist pretsiissust.

Samas on ometi raske eeldada Vene kohapealsete võimude täielikku ignorantsust Liivimaal kõneldud keelte suhtes. Selleks olid kohalikud inimesed liiga olulised, ka sõjalisest aspektist.¹⁵ Ivan Julma turbekirjas Leedu

¹⁰ Vrd Arved von Taube, “Die Livlandpolitik Zar Ivans IV. Groznyj in der sowjetischen Geschichtsschreibung”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 13 (1965), 411–444, siin 439–440. Sõnast “tšuud” vt Priit Ligi, “Tšuudid ajalookirjanduses”, *Keel ja Kirjandus*, 23 (1980), 610–616.

¹¹ “Russkie aktÿ Revel’skogo gorodskogo arkhiva”, red. Aleksandr Barsukov, *Russkaya istoricheskaya biblioteka*, 15 (1894), 1–319, № 54; *Pamyatniki diplomaticeskikh snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Shvedskim gosudarstvom*, 1: 1556–1586 gg., red. Nikolai P. Likhachev, Vladimir V. Maikov, *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, 129 (Sanktpeterburg: Yakovlev, 1910), 111, № 129; Aleksandr I. Filyushkin, “Politicheskaya praktika Moskovskikh vlastei v Livonii v pervye godÿ Livonskoï voïny (novye dokumenty)”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, Peterburgskie slavyanskije i balkanskije issledovaniya*, 1 (3) (2008), 77–88 (85).

¹² Adrian Selin, “17. sajandi usuline situatsioon Vene-Rootsi piirilal”, *Mäetagused*, 26 (2004), 39–52 (47), <<http://haldjas.folklore.ee/Tagused/nr26/selin.pdf>> (19.4.2010).

¹³ Grigori N. Anpilogov, *Ryazanskaya pistovaya pripravochnaya kniga kontsa XVI veka* (Moskva: Izdatel’stvo Moskovskogo universiteta, 1982), 190; Andrei V. Belyakov, “Tsar’ Arsalan Aleevich i posad Kasimova v nachale XVII v.”, *Ryazanskaya starina*, 1/2002 (2003), 56–64 (58).

¹⁴ *Pistovaya kniga Kazanskogo uezda 1602–1603 godov. Publikatsiya teksta*, red. R. N. Stepanov (Kazan: Izdatel’stvo Kazanskogo universiteta, 1978), 18; Said Enikeev, *Ocherk istorii tatarskogo dvoryanstva* (Ufa: Gilem, 1999), 48–53.

¹⁵ Herbert Ligi, *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1961), 282; Jakob Koit, “Estonische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611”, *Eesti Teadusliku Seltsi*

saadikutele 1564. aastal on üles loetletud kõik sõjamehed tsaaririigis, nende hulgas Liivimaa mõisamehed, sakslased, lätlased ja tšuhnaad.¹⁶ Ka kohalikele talupoegadele laienes tõenäoliselt mingis ulatuses Venemaal üldine kohustus osaleda abijõududena sõjaretkedel ja kindlustustöödel.¹⁷ Isegi vangina oli talupoeg midagi väärt. 1571. aastal vahetasid Rootsi ja Vene võimumehed Tallinnas omavahel kirju venelaste kätte vangi langenud kaluri Ants Antsu poja väljavahetamise üle.¹⁸ Kui Tartu linn pärast Jam Zapolski vaherahu 1582. aastal Poola-Leedu vägedele üle anti, langesid viimastele ka Tartus kinni hoitud vangid: kolmkümmend kolm leedulast ja sakslast ning kümme tšuhnaad ja lätlast.¹⁹ Viimane asjaolu on teada tänu hilisematele venelaste kaebusele, et need vangid oleks õigupoolest pidanud kuuluma koos muu varaga Venemaale viimisele. Olusid ja keeli tundvad talupojad leidsid rakendust salakuulajadena või on neid vähemalt sageli salakuulamises kahtlustatud ja vastavalt karistatud.²⁰ Üks 1559. aasta suvel venelaste kätte vangi langenud Liivimaa kaupmees kirjutas näiteks Narvast Liivimaa Saksa ordu maamarssal Philipp Schall von Bellile, et Liivimaal on sadu vene spioone, kes on Narva, Rakvere ja Tartu talupojad.²¹

Kui süüdistused salakuulamises ja reetmises jäävad enamasti kindlalt tõestamata, siis vaieldamatu oli talupoegade roll teateviijatena.²² See osa ulatub tagasi juba Liivi sõja eelsete aegadeeni, kui just talupojad olid voorilisteks ja laevnikeks, kes toimetasi edasi kaupu ja kirju.²³ Üheks Liivimaa

---

Rootsis Aastaraamat, 4 (1966), 22–60. Andres Adamsoni oletused kohalike talupoegade ulatusliku osaluse kohta Liivi sõjas on arvatavasti üle pakutud: “Eestlastest Vene sõjateenistuses Liivi sõja ajal”, *Sõdur*, 1 (56) (2008), 27–31.

¹⁶ *Pamyatniki diplomaticheskikh snosheniï Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom*, 3: 1560–1571 gg., red. Gennadii F. Karpov, *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, 71 (Sanktpeterburg, 1892), 299–300.

¹⁷ Vt Alexander Filjushkin, *Ivan the Terrible: A Military History* (London: Frontline Books, 2008), 20.

¹⁸ “Russkie aktÿ Revel'skogo gorodskogo arkhiva”, № 95–97.

¹⁹ Grigoriï N. Anpilogov, *Novÿe dokumentÿ o Rossii kontsa XVI – nachala XVII vv.* (Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1967), 79.

²⁰ Ligi, *Eesti talurahva olukord*, 281–292; Anti Selart, *Eesti idapiir keskajal* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 66–67, 123.

²¹ *Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathssecretärs Johann Schmiedt zu den Jahren 1558–1562*, bearb. von Alexander Bergengrün (Leipzig: Duncker & Humblot, 1892), 123–125; vrd Karl E. Napiersky, *Russisch-livländische Urkunden* (St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1868), Nr. 393; Carl Schirren, *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*, Bd. 1, *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands*, N. F. 1 (Reval: Kluge, 1861), Nr. 11.

²² Oskar Vares, “Vene salakuulajad Liivimaal aastatel 1578–1579”, *Sõdur*, 13 (1931), 636–640.

²³ Gunnar Mickwitz, *Aus Revaler Handelsbüchern: zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum*, 9/8 (Helsingfors: Akademische Buchhandlung, 1938), 143–167;

vabatalupoegade kohustuseks oli sageli oma isanda teenimine käskjalana.²⁴ Tallinnas tegutsesid enne sõda nn vene maaklerid – ilmselt mittesaksa päritolu keelemehed, kes korraldasid vene kaupmeeste äritehinguid.²⁵

Näited selle pruugi jätkumisest sõja aastatel võib tuua ridamisi. Päris sõja alguses tõi Kassimovi tsaari Šahh-Ali kirja Moskva-poolsete sõja-põhjendustega Narvasse kohale üks venelaste poolt vangistatud Liivimaa talupoeg.²⁶ 1558. aasta märtsis põhjendas Tartu piiskop Volmari maapäeval oma puudulikku teavet venelastega peetavate läbirääkimiste üle vastavate dokumentide edasitoimetamiseks seatud talupoegade sõnakuulmatusega.²⁷ Juuli alguses samal aastal, kui Vastseliina oli juba venelaste kätte langenud, Kirumpää aga veel mitte, töid kaks *паныша* Vastseliinasse teateid sakslaste kohta Kirumpääl.²⁸ Pärast 1559. aasta kevadel Taani kuninga saadikute vahendusel Liivimaal sõlmitud vaherahu pidasid talupojad ühendust üle uute võimualade piiri. Rakvere vojevoodid saatsid suurvürsti *паныша* Fomka Tallinnasse koos kirjaga piiskop Mauritiusale, mees võeti aga Tallinnas kinni ja rööviti paljaks. Sama saatust tabas Tallinnas Albu mõisa *паныша* Laverit.²⁹ Rakvere vojevoodid palusid ühtlasi Tallinna rae abi üle piiri pagenud tsaari “lätlaste” (st Rakvere linnuse talupoegade) kinnivõtmisel ja tagasitoimetamisel.³⁰ 1562. aastal toimetasid Tartu vojevoodi Ivan Tšeljadini ja Leedu suurvürstiriigi hetman Rõgor Hadkevitši omavahe-

---

Jüri Kivimäe, “Voorimehed suurkaupmehe teenistuses”, *Eesti ajaloo probleeme, ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid*, toim Enn Tarvel (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1981), 54–65; Jüri Kivimäe, “Eesti kiprid hansakaupmeeste teenistuses keskajal”, *Eesti laevanduse aastaraamat* (Tallinn: Sekstant, 1999), 59–68; Heinz von zur Mühlen, “Transportwesen und Reisetätigkeit der Revaler Fuhrleute”, *Zwischen Lübeck und Novgorod: Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Norbert Angermann zum 60. Geburtstag, hrsg. von Ortwin Pelc, Gertrud Pickhan (Lüneburg: NOKW, 1996), 202–222.

²⁴ Evald Blumfeldt, *Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit*, *Commentationes Balticae*, 3/1 (Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 1957), 5.

²⁵ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, 149–150.

²⁶ Friedrich Bienemann, *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562*, 2 (Riga: Kymmell, 1867), Nr. 242.

²⁷ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, hrsg. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 60 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2006), 100, Nr. 2181.

²⁸ *Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazya Ivana Vasil'evicha. Aleksandro-Nevskaya letopis'. Lebedevskaya letopis'*, red. Mikhail N. Tikhomirov, Polnoe sobranie russkikh letopisei, 29 (Moskva: Nauka, 1965), 267.

²⁹ “Russkie akti Revel'skogo gorodskogo archiva”, № 71–73.

³⁰ *Ibidem*, № 73.

lisi kirju edasi Tartu tšuhnaa Ants ja keegi Võnnu lätlane.³¹ 2. novembril 1562. aastal kirjutas vojevood Tartust tsaarile, et läkitas Antsu 12. oktoobril kirjaga Võndu. Ants saabus tagasi 23. oktoobril koos vürst Aleksander Połubiński poolt Volmaris koostatud vastusega. Hadkevitši kohta teatas Ants, et see lahkus Võnnust kuninga juurde Vilniusesse ja teda ta enam kätte ei saanud. Varem oli vojevoodi ja hetmani kirjavahetust edasi toimetanud Andruša, keda nimetatakse allikatekstides vaheldumisi nii tšuhnaaks kui ka lätlaseks.³² Narva vojevood Fjodor Tšulkov mainis 1565. aastal Tallinna raele saadetud kirjas üht oma eelmist teadet, mille ta läkitas Tallinnasse Narva латышъ Jurkaga.³³ Tallinna rae ülesandel viis samal aastal kirja Tartusse keegi tšuhnaa.³⁴ Koluvere vojevood Mihhail Ivanovitš Burtsov saatis 1576. aasta 28. novembril teatega Tallinnasse Koluvere tšuhnaad Jurka Pet[r]ovi, Indrik Anussovi ja Jurka Vargossovi. Kui mehed 8. detsembril veel tagasi polnud, läkitas vojevood Tallinna raele kirja küsimusega, kas teateviijad jõudsid kohale ja kui, siis miks nad tagasi pole tulnud.³⁵ Sama vojevood saatis 1577. aasta lõpul Tallinnasse salakuulaja Ants Petrovi ja varustas ta kaitsekirjaga teiste Vene võimude jaoks.³⁶ Kas Ants loobus oma ülesande täitmisest või sattus vastaste kätte, pole teada; igatahes talle antud kaitsekiri jõudis kuidagi Tallinna rae valdusesse ja sealtkaudu hiljem Tallinna linnaarhiivi. Kirjapildis moonutatud nimele tagant võib hõlpsalt ära arvata talupojad Toomase, Lauri, Peetri Jüri, Hannuse Hindriku või Peetri Antsu.

Talurahva roll ametnike, sõjapealike ja siitkaudu ka valitsejate omavalitselise suhtlemise n-ö “füüsiliste” kandjatena tähendab tegelikult, et argisuhtlemine toimus olulisel määral eesti ja läti keele abil. Muidugi ei saanud sõjaaegsel Liivimaal läbi tõlkideta. Otseseid teateid kohalike Vene teenistuses seisnud tõlkide kohta on säilinud Tartust³⁷ ja vast ka Pärnust³⁸. Aga on üsna usutav, et põhiliselt vahendasid teavet liivimaalaste ja venelaste

³¹ *Pamyatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom*, 78–81.

³² *Ibidem*, 69–75. Vt ka Evgeniya L. Nazarova, *Istoriya leiĭmanov v Livonii. Mestnoe zemlevladienie v Latvii i Ėstonii XIII–XVIII vv.* (Moskva: Institut Istorii SSSR, 1990), 47–48.

³³ “Russkie aktÿ Revel'skogo gorodskogo archiva”, № 75; Napiersky, *Russisch-livländische Urkunden*, Nr. 394.

³⁴ “Russkie aktÿ Revel'skogo gorodskogo archiva”, № 76.

³⁵ *Ibidem*, № 104.

³⁶ *Ibidem*, № 105.

³⁷ Titus Christiani, “Martin Kuiwleha und Herzog Magnus von Holstein”, *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1920* (1922), 21–80 (49, 62–63).

³⁸ Selart, “Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena”, 30.

vahel nimelt kohalikud keeleoskajad mittedakslased. See oli, nagu ülevalpool mainitud, tegelikult juba sõjaeelne praktika.

*   *   *

Tõendiks, et ühendavateks keelteks olid esmajoones nimelt eesti ja läti keel (*resp.* murded) on viis, kuidas venelased Liivi sõja ajal kirjutasid siinseid kohanimesid. Eestis ja Lätis olid enne 20. sajandi keskpaika teatavasti käibel erikeelsed kohanimevormid, enamasti paralleelselt esiteks eesti või läti ja teiseks saksa keeles.³⁹ Tähelepanuväärselt paljudel paikadel oli keskajal ning ka veel 16. –17. sajandil ka paralleelne venekeelne nimi, mis polnud keeleliselt seotud meile täna tuntud eesti-, läti- või saksa keelse nimega, kuigi võisid etümoloogiliselt lähtuda mõnest kohalikust keelest.⁴⁰ Tuntud näited on siinkohal Kolõvan (Tallinn), Jurjev (Tartu), Rugodiv (Narva), Sõrenets (Vasknarva). Mõnel juhul on vene nime näol tegu tugevasti muutunud põhikeele sõnatüvega: *Кечь* (Cēsis, Võnnu), *Говье* (Gaujiena, Koivaliina). Vene nimi võis olla ka tõlge kohalikust toponüümist nagu *Новый Городокъ* (Vastseliina, sks Neuhausen), *Белый Камень* (Paide, sks Weißenstein), *Островская земля* (Saaremaa).⁴¹

Liivimaa “vanad” – enne 16. sajandi keskpaika käibele tulnud – vene toponüümid⁴² olid ühest küljest seotud Venemaa naaberalade Novgorodi, Pihkva ja Polotski elava traditsiooni ja keelekasutusega. Samavõrd

³⁹ *Baltisches historisches Ortslexikon*, hrsg. von Heinz von zur Mühlen u.a., 1–2, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte 8/1–2 (Köln, Wien: Böhlau, 1985–1990); Wolfgang Laur, *Deutsche Orts-, Landes- und Gewässernamen in den baltischen Ländern*, Hamburger Beiträge zur Geschichte der Deutschen im europäischen Osten, 8 (Lüneburg: NOKW, 2001); Johansen, *Kaugete aegade sära*, 24–93.

⁴⁰ Vt Ada Ambus, “Lõuna-Eesti kohanimed Pihkva kroonikais”, *Keel ja Kirjandus*, 3 (1960), 736–743 (737).

⁴¹ *Russkie aktý Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, 47, № 16; vrd *Novgorodskaya pervaya letopis' starshogo i mladshogo izvodov*, red. Arsenii N. Nasonov, *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, 3 (Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 2000), 357.

⁴² Friedrich von Keussler, “Ueber früher gebräuchliche russische Benennungen baltischer Oertlichkeiten”, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1887* (1888), 24–28, 36–37; Ambus, “Lõuna-Eesti kohanimed Pihkva kroonikais”; Jaak Simm, “Piiirissaare nimed”, *Keel ja Kirjandus*, 14 (1971), 352–357; Jaak Simm, “Lisa Pihkva kroonikate Lõuna-Eesti kohanimedele”, *Keel ja Kirjandus*, 16 (1973), 223–225; Jaak Simm, “Eesti kohanimed Pihkva kroonikais”, *Horisont*, 6 (1975), 38; Angermann, *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*, 27; Peeter Päll, “Muukeelsed kohanimed Eestis”, *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, toim Jüri Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 340–347; Ea Jansen, Henn Saari, “Kolm kohalikku keelt”, *Samas*, 240–249 (245–248); Peeter Päll, “Eesti kohanimed”, *Eesti murded ja kohanimed*, toim Tiit Hennoste (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002), 223–297 (256–258).

püsisid mõned kohanimed vanavene kirjavaras, eelkõige leetopissitraditsioonis, kuigi ilmselt Liivimaast kaugemate Vene keskuste kirjamehed vaevalt suutsid neid täpsemalt lokaliseerida. Näiteks – tõenäoliselt segunesid 16. sajandi vene ajalookirjutuses 11. sajandi teated Liivimaa Jurjevi ja Rossi jõe äärse Jurjevi (tänapäeva Bila Tserkva) kohta, mistõttu tekkis legend 13. sajandi saksa vallutuse eelsest õigeusu piiskopkonnast Tartus.⁴³ Liivi sõda tähendas venelastele, et nende teadmisesse pidi tulema arvutul hulgal senitundmatuid kohanimesid, seda nii kohalike maastikumärkidena kui ka linnuste ja külade nimedena Moskva prikaaside asjaajamises. Suur osa Liivimaale sattunud inimestest oli pärit piirist kaugetelt aladelt, nii et nad sageli ei tundnud ka varasemat vene traditsiooni. On tähelepanuväärne, et see uus, vastloodud nimekasutus tugines pigem eesti ja läti ning mitte saksa keelele.

Nii muutusid vene pruugis üldkasutatavaks kohanimed *Пайде*⁴⁴ (ka *Пайда*⁴⁵, *Паеде*⁴⁶); *Влехъ* (Viļaka, sks Marienhausen)⁴⁷, *Лиговеръ* (Lihula, sks Leal)⁴⁸, *Полчевъ* (Põltsamaa, sks Oberpahlen)⁴⁹, *Ровной* (Rauna, sks Ronneburg)⁵⁰, *Чесвинъ* (Cesvaine, sks Seßwegen)⁵¹. Ilmselt määras selle, millisel kujul üks või teine kohanimi kirja pandi, ka iga üksiku autori või skriiba päritolu, haridus ja suhtlusringkond. Vürst Andrei Kurbski nimetas näiteks Paidet kui *Белый Камень*⁵², Tartut *Дерптъ* (sks Dörpt, Dorpat)⁵³, Tallinnat *Ревль* (sks Reval)⁵⁴, Emajõe *Имбекъ* (sks Embecke), Haapsalut *Ганселъ* (sks Hapsal), Härgmäed *Армусъ* (sks Ermes)⁵⁵, aga tema suhtlusring vastas ilmselt pigem Liivimaa “sakslaste” tasemele, ta oli silmapaistvalt

⁴³ Anti Selart, “Livland, russisches Erbland” (ilmumisel).

⁴⁴ “Russkie aktŭ Revel’skogo gorodskogo arkhiva”, № 99–102.

⁴⁵ *Dokumentŭ Livonskoï voïnŭ (podlinnoe deloproizvodstvo prikazov i voevod) 1571–1580 gg.*, red. Ieronim Gralya [Hieronim Grala] i dr. Pamyatniki istorii Vostochnoi Ėvrope, 3 (Moskva, Varshava: Archeograficheskiĭ tsentr, 1998), 279.

⁴⁶ *Russkie aktŭ Kōpengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, № 32.

⁴⁷ *Pamyatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol’sko-Litovskim gosudarstvom*, ukazatel’ 135.

⁴⁸ *Russkie aktŭ Kōpengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, ukazatel’ 74; vt ka Enn Tarvel, “Lihulinn ja Lihula”, *Keel ja Kirjandus*, 42 (1999), 53–54; Marja Kallasmaa, “Veel Lihulast ja Lihulinnast”, *Keel ja Kirjandus*, 42 (1999), 644–645.

⁴⁹ *Pamyatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol’sko-Litovskim gosudarstvom*, ukazatel’ 198.

⁵⁰ *Dokumentŭ Livonskoï voïnŭ*, 280.

⁵¹ *Ibidem*, 281.

⁵² *Sochineniya knyazy Kurbskogo*, 1: *Sochineniya original’nye*, red. Georgii Z. Kuntsevich, Russkaya istoricheskaya biblioteka, 31 (S.-Peterburg, 1914), 248.

⁵³ *Sochineniya knyazy Kurbskogo*, 247–250.

⁵⁴ *Ibidem*, 247.

⁵⁵ *Ibidem*, 251.

haritud mees, kes tundis vanavene traditsiooni ja oma teosed kirjutas ta juba Leedus, kus läänevene (*resp.* valgevene) ja poola keelekasutus kindlasti samuti oma mõju avaldas. Mõnel puhul tõi ta kohanime ära mitmes keeles: nii kutsuti Alüksnet (sks Marienburg) tema järgi *изговскимъ языкомъ*⁵⁶ *Алвистъ*⁵⁷, saksa keeles aga *Наримборхъ*⁵⁸. Viljandit (vanavene *Велядъ*) nimetas ta “*Вильянь*”, saksa keeli *Филинъ*” (Fellin)⁵⁹, kusjuures ise eelistas Kurbski kasutada saksapärase nime.

Diplomaatilist kirjavahetust iseloomustab samuti mitmekeelne nimekasutus. Siin aga oli kasulik mainida koha nime eri keeltes n-ö juriidilise kindluse huvides, et võimaldada selle vaidlusteta identifitseerimine. Juba kirjelduste juures Vasknarva alistumisest Moskva vägedele 1558. aasta juunis nimetas vene leetopiss venelastele alistunud “sakslaste” alamaid: lihtrahvast lätlasi, vadjalasi ja eestlasi.⁶⁰ Sellest ei tasu järeldada, et Narva jõe ääres elas tollal lätlasi, vaid pigem on siingi soovitud nimetada lihtsalt kõiki kohalikke rahvaid, ilma erilise etnilise pretsiissuseta, näitamaks tõesti kõikide allaheitmist Moskva valitsejale.

Tsaar Ivan IV ja Taani kuningas Frederik II saadikute vahel 7. augustil 1562. aastal sõlmitud lepingus loetleti kunagiste Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondade piires asuvaid paiku, mis jäid lepingu järgi kuningale. Kohanimede lepingusse üle võetud nimekiri pärineb ilmselt Taani saadikutelt ja on seepärast saksapärase: *Эзель* (Saaremaa, sks Ösel), *Ансаль*, *Лодъ* (Koluvere, sks Lode), *Леяль*, *Падежъ* (Padise, sks Padis), *Новой* (Nõva, sks Newe), *Дазда* (Hiiumaa, sks ja rts Dagö, Dagden), *Монъ* (Muhi, sks Moon), *Кинъ* (Kihnu, rts Kynö), *Абръ* (Abruha, sks Abro) jt. Samas tekstis on aga veel eraldi kahekeelselt mainitud kohanimedid Saaremaal: “linnus, saksa keeli Arensburg, aga eesti keeli Kuressaare [...] linnus, saksa keeli Soneburg, aga eesti keeli Maasi”.⁶¹ Tsaari võimu alla kuuluvate kunagiste Saksa ordu

⁵⁶ Kas “nende keeles” või “igaunide keeles” (läti *igaunski* – eesti), vt Andrei Kurbski, “Istoriya o velikom knyaze Moskovskom”, red. A. A. Chekhanovich, *Biblioteka literatury Drevnei Rusi*, 11, red. Dmitrii S. Likhachev i dr. (Sankt-Peterburg: Nauka, 2001), 310–479, 659–668 (664); vrd Tartu jesuiitide ilmiikvend Johannes Esto kandis ühtlasi poolapärase nime Igowski: Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003), 247.

⁵⁷ Variandid: *Алысть*, *Алестъ*, *Алюсть*.

⁵⁸ *Sochineniya knyazy Kurbskogo*, 236.

⁵⁹ *Ibidem*, 247.

⁶⁰ *Латыши и баты и чюхны*, vt *Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazy Ivana Vasil'evicha*, 266.

⁶¹ *городъ по немецки Ренцъборихъ, а по чюдски Коресаръ; городъ по немецки Зоненборихъ, а по чюдски Масаръ*. Ilmselt on eesti keeles varem esinenud nimekuju *Maasaare, vrd Marja Kallasmaa, *Saaremaa kohanimed*, 1 (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996), 201–202.

ja Tartu piiskopi alade loetelus esinevad dokumendis eri keeltest pärinevad kohanimed üsna segiläbi ja samuti sageli paralleelkujusid ära tuues: *по латынскии въ Естони* (Estonia), *а по немецки въ Герни* (Harrien, Harjuma); *Колыванъ*, *по немецки Ревель*, *а по чюдци Талина*; *город Ракоборъ* (Rakvere), *а по немецки Веземборихъ* (Wesenberg); *городок Адесъ* (Edise), *а по немецки Едцъ* (Etz), *город Ругодивъ*, *по немецки Нарвъ* (Narva), *городок Сыренск*, *а по немецки Нишлонтъ* (Neuschloß); *немецкимъ языкомъ въ Исланте* (Estland), *а по латынски въ Естони*; *городъ Юрьевъ*, *по немецки Дерпътъ*; *монастырь Фалконовъ* (Falke-pau), *а по чюдци Муковъ* (Muuge, tänapäeval Kärkna), *Новый городокъ*, *а по немецки Неингузъ*; *городъ Курстенъ*⁶², *а по немецки Заморпаль* (Sömerpalu, sks Sommerpahlen); *городъ Бабыи* (Vaabina), *а по немецки Улсень* (Uelzen); *городъ Старый Костер* (Vana-Kastre), *по немецки Олденторнъ* (Oldenthorn); *городъ Новый Костер* (Kastre), *а по немецки Вармекъ* (Warbek); *город Велянъ*, *а по немецки Фелинъ*, *городъ Полчев*, *а по немецки Еверпаль*; *городъ Пайда*, *а по немецки Ветиштенъ*. Sama kehtib piirijõgede tähistamise kohta: *А отъ Перновки же речки рубежом Сарейскою землею* [Saaremaa, siin tähenduses Läänemaa, samas tekstis esineb korduvalt ka toponüüm Викъ, st sks Wiek, Läänemaa] *до верховья реки до Кигеня*; *река Белые* (Valgejõgi), *а по немецки Витеновъ* (Wit-tena). Ruhja (Руинъ) kohta on eraldi märgitud, et siin elavad talupojad *дву языковъ, чюхны да латыши*. Läti ala linnuste ja mõisate puhul toodi lepingus täpselt samamoodi sageli ära paralleelsed nimekujud, märkides juurde, et tegu on kas saksa või läti keelega. Lisaks on tekstis eraldi mainitud Riia peapiiskopkonna niinimetatud liivi (*ливского языка*) ala – peapiiskopkonna osa Koiva alamjooksul ja Liivi lahe ääres – koos linnustega *Левзеръ* (Lemsal), *по латышки Ломбжа* (Limbaži), *Треиденъ* (Treyden), *по латышки Торойта* (Turaida); *Розенъ* (Hochrosen), *а по латышки Аусрозенъ* (Augstroze); *Ронъ* (Roop), *а по латышки Страупа* (Straupe); *городъ Неимель* (Neuermühlen), *по чюдци Адежъ* (Ādaži).⁶³

Sarnaste mitmekeelsete näidete toomist saaks veel pikalt jätkata. Ivan Julma kirjas kuningas Frederik II-le 1570. aastast mainitakse linnust *Фегефюръ* (Fegefeuer), *а по руски Кивезель* (Kiviloo).⁶⁴ 1576. aastast pärinevas tsaari kirjas Taani kuninga saadikutele on mainitud *города Лода*,

⁶² Kohanimi *Курстенъ* võib olla eestikeelne, mõisa tollaste omanike Kursellide nimest tuletatud toponüüm.

⁶³ *Russkie aktŭ Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, № 20, vrd *Danmark-Norges traktater 1523–1750 med dertil hørende aktstykker*, 2, ed. by Laurs Laursen (København: GAD, 1912), Nr. 4A, 4B.

⁶⁴ *Russkie aktŭ Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, № 24.

*a по руски Коловери, города Леяла, а по руски Лиговеря.*⁶⁵ Samuti on toodud kohtade erikeelsed nimed näiteks Poola-Leedu ja Moskva vaheliste vaherahuläbirääkimiste (1576) dokumentides: *города Колывани, а по немецки Ревеля, а по чюдцки Талины*; Saaremaal *города Арецбориха, тожъ и Колесарь*.⁶⁶ Taani-Vene vaherahu tekst aastast 1578 mainib “Dodonsaart, mis on läti keeles Hiiumaa”.⁶⁷

Hästi ilmestab talurahvakeelele orienteeritud keelekasutust sõjaaegsel Liivimaal tsaari 1575. aasta korraldus Lääne-Eesti vallutamiseks, kus sõjakäigu eesmärkide kirjeldamisel on kasutatud saksa kohanimedid: *Канслъ* (Hapsal), *Филкъ* (Felks, eesti Velise), *Викелъ* (Fickel, eesti Vigala), *Лодъ*, *Лиялъ*, *Перновъ*.⁶⁸ Loetelu pärineb ilmselt tsaari teenistuses olnud Liivimaa sakslastelt. Pärast piirkonna vallutamist kasutati aga vene dokumentides samade paikade nimetamiseks eesti nimesid: *Анслъ*, *Коловеръ*, *Выгаль*.⁶⁹

* * *

Peter Burke on keelte segamisest varauusaegses Euroopas kõneldes toonud esile sõjapidamise rolli keelte sulandaja ja laensõnade juurutajana.⁷⁰ Ta pidas seejuures silmas esmajoones sõjanduslikku terminoloogiat, kuid ilmselt kehtib sama ka kohanimede kohta: massiturismi-eelsel ajajärgul paiskas vaid sõda suurel hulgal inimesi võõrsile – ja andis (teatud kadudega) neile võimaluse hiljem uute teadmiste ja muljetega koju naasta. Kindlasti oli eesti ja läti keelelaenude hulk sõjaaegses vene keeles omal ajal suurem kui diplomaatilistes ja majandusdokumentides säilinud esmajoones toponüümiline materjal.

Asjaolu, et eesti ja läti keel polnud 16. sajandil veel kirjaliku asjaajamise keeled, seab eri keelte rollide ja omavaheliste mõjutuste uurimisele omad lisapiirangud. Suur osa ametlikust suhtlusest oli varauusajalgi pealegi

⁶⁵ *Russkie aktÿ Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, 122, № 34.

⁶⁶ *Pamyatniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom*, 480, vrd 491.

⁶⁷ *острова Додона, а по латышски Гомы*, vt *Russkie aktÿ Kopengagenskogo gosudarstvennogo arkhiva*, 150, Nr. 39, vrd. *Danmark-Norges traktater*, Nr 25A.

⁶⁸ *Razryadnaya kniga 1475–1598 gg.*, red. Viktor I. Buganov (Moskva: Nauka, 1966) 255.

⁶⁹ *Ibidem*, 259, 270–271; *Dokumentÿ Livonskoï voïny*, 277; “*Russkie aktÿ Revel'skogo gorodskogo arkhiva*”, № 104, 105.

⁷⁰ Peter Burke, *Languages and communities in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Eesti-vene keelesuhete puhul on rõhutatud Eestist võetud nekrutite vahendajaosa 18.–19. sajandil, vt Raimo Raag, “Lõppude lõpuks peaks ka vene tõlkelaene silmas pidama”, *Inter dialectos nominaque: Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*, koost Jüri Viikberg, Eesti Keele Instituudi toimetised, 7 (Tallinn, 2000), 278–288 (280–281). Ka eesti keele rootsi laensõnade hulgas on tähelepanuväärselt palju sõjandusterminoloogiat, vt Ariste, *Keelekontaktid*, 148–157.

jätakuvalt suuline.⁷¹ Säilinud allikad näitavad, et see suhtlemine toimus eri juhtudel erineval sotsiaalsel tasemel ja vastavalt siis ka eri keeltes. Diplomaatia ja poliitika vallas olid venelaste partnereiks saksakeelsed inimesed – ja vastavaid allikaid on ka aegade jooksul hoolsamini säilitatud ja hõlmavamalt publitseeritud. Argi- ja maaelu keelteks olid eesti ja läti keel, mis kohanimedena jõudsid ka kirjalikku asjaajamisse. Oli näiteks ette nähtud, et kohe ühe või teise piirkonna vallutamise järel kästi tsaari nimel “mõisates ja külates [...] üles kirjutada talud ja taludes nimepidi elanikud ja maksualune põld ja sööt ja kõik kõlvikud”⁷² ning piirialadel anti “vane-matele ja tšuhnaadele” kaitsekirjad, mis pidi ära hoidma uusi laastamisi tsaari sõjameeste poolt.⁷³ Selline revisjon sai toimuda vaid kohaliku rahva kohalikus keeles küsitlemise teel.

Linnaelus kohtusid eri keeled küllap kõige keerukamal moel, mis aga kõnealuse aja kohta on järele jätanud kõige vähem allikaid. Liivimaalt küüditatud saksa kaupmehed kohanesid oma uutes asupaikades Moskvas ja Moskva taga mõnikord väga hästi ja jätkasid seal oma äri.⁷⁴ Seejuures toimus Liivimaa ja Venemaa vaheline kaubandus juba sõja eel vene keeles, tähendab – vastav keelekompetents oli linnades olemas.⁷⁵ Piir keelte oskamise ja mitteoskamise vahel jooksis mitte pelgalt sotsiaalseid eraldusjooni pidi, vaid tähtis oli ka see, kui kaua oldi kohapeal elatud. Solvangute ja

⁷¹ Vt Juhan Kreem, “Sõna jõud. Märkmeid suulisusest keskaegse Tallinna valitsemises”, *Vana Tallinn*, 13 (17) (2002), 205–218; Juhan Kreem, “Wem sollen wir glauben? Bemerkungen über Schriftlichkeit (und Mündlichkeit) in den Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und Reval”, *Die Rolle der Schriftlichkeit in den geistlichen Ritterorden des Mittelalters: innere Organisation, Sozialstruktur, Politik*, hrsg. von Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky, *Ordines militares*, 15 (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009), 181–190.

⁷² *Dokumenty Livonskoj vojnj*, 92 (1579).

⁷³ Boris N. Florya, “K istorii russkogo pomestnogo zemlevladieniya v Livonii”, *Russkij diplomatarii*, 5 (1999), 114–117 (117).

⁷⁴ N. B. Shelamanova, “K voprosu o poseleniyakh plennjkh livontsev v Moskve v vtoroj polovine XVI v.”, *Avstro-Vengriya i slavyano-germanskie otnosheniya*, red. Vladimir D. Korolyuk i dr. (Moskva: Nauka, 1965), 180–182; Oleg A. Shvachenko, “Zemlevladieniye sluzhiljkh inozemtsev v Rossii kontsa XVI – pervoj poloviny XVII vv.”, *Istoricheskaya geografiya Rossii: novye podkhody. Sbornik statej, posvyashchennykh 70-letiyu V. M. Kabuzana*, red. Jaroslav E. Vodarskij i dr. (Moskva: Institut rossijskoj istorii, 2004), 98–104; Tatjana A. Oparina, “Livonskie plenniki v politicheskoi igre Borisa Godunova”, *Srednie Veka*, 70/1–2 (2009), 273–302.

⁷⁵ Ekaterina R. Skvaĭrs, Svetlana N. Ferdinand, *Ganza i Novgorod: jazjykovjye aspekty istoricheskikh skontakov* (Moskva: Indrik, 2002), 84–101; Arnd Reitemeier, “Sprache, Dolmetscher und Sprachpolitik im Rußlandhandel der Hanse während des Mittelalters”, *Novgorod: Markt und Kontor der Hanse*, hrsg. von Norbert Angermann, Klaus Friedland, *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*, 53 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2002), 157–176.

pussitamisega lõppenud linna koorekihi pidusöögil Tartus 1583. aastal (st juba Poola ajal) leidus nii eesti keele oskajaid kui ka mitteoskajaid sakslasi,⁷⁶ viimased olid tõenäoliselt asunud Eestisse värskest, pärast Poola kuninga võimu kehtestamist maal.

Arvestades Vene sõjaväekontingendi liikuvust, olid mitme keele mõistjad pigem kohalikud inimesed. Lahtiseks jääb küsimus, milline oli kohalike keelte roll Tartu ja Narva sõjaaegse vene paikse tsiviilelanikkonna jaoks. Petseri kloostri iguumen Kornelius († 1570) arendas misjonitööd Kagu-Eestis, kuhu ta lasi rajada vähemalt kaks õigeusu kirikut.⁷⁷ See eeldab ka keelelist initsiatiivi kloostri poolt. Teatavasti oli lõunaeesti murretes ja Tartu kirjakeeles vene laensõnu rohkem kui Põhja-Eestis.⁷⁸ Kas saab seda asjaolu seletada pelgalt geograafilise lähedusega, või mängib oma osa ka Ida-Eesti üle kahekümne aasta väldanud kuulumine Vene riigi koosseisu 16. sajandil? Petseri kloostri mõjukus kultuskeskusena ulatus igatahes üle katoliiklik-luterliku Liivimaa piiri veel ka 17. sajandi alguses⁷⁹, tähendab, sealne usu- ja imesõnum oli vähemalt teatud määral arusaadav ka neile, kes vene keelt ei osanud.

Eesti kohanimeuurimise seisukohalt kujutavad 16. sajandi venekeelsed allikad seni vaid harva kasutatud, kuid väga sisukat allikmaterjali, mis alles ootab kasutamist. Ajaloolisest vaatepunktist annab nimekasutuse uurimine võimaluse – napiks, kuid ikkagi – sissevaateks Liivimaa sõjaaegsesse eluolusse Moskva tsaari valitsuse all. See oli Ida-Eesti jaoks pealt kahekümneaastane ajavahemik, mille kohta on säilinud vähe kirjallikke allikaid. Võimalikult ulatuslikul tekstikorpusel põhinev kohanime andmebaas, mis arvestaks allikate poliitilist ja administratiivset konteksti, lubaks selgitada ja täpsustada kohalike keelte erinevatest rollidest erinevates suhtlusolukordades. Huvitav oleks leida keelelise orientatsiooni erinevusi kantsleide ja kirjutajate vahel, näiteks olenevalt ühe või teise piirkonna

⁷⁶ Titus Christiani, "Matthias Kempf: Pastor in der ersten Russen- und Polenzeit Dorpat", *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat für das Jahr 1910* (1911), 49–91 (49–50).

⁷⁷ Anti Selart, "Petseri klooster ja õigeusk Eestis Liivi sõja ajal", *Setomaa 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*, koost Mare Aun jt (Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2009), 243.

⁷⁸ Paul Ariste, "Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärg", *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, toim Harri Moora (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956), 5–23 (21); Paul Ariste, *Keelekontaktid*, 83–96; vt ka Julius Mägiste, *Äldre ryska länord i estniskan, särskilt i det gamla estniska skriftspråket*, Lunds universitets årsskrift, N. F. Avd. 1, 55/1 (Lund: Gleerup, 1962).

⁷⁹ Heiki Valk, "Imelised tervenemised Petseri kloostri", *Setomaa 2: vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*, koost Mare Aun jt (Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2009), 243.

Vene võimu alla kuulumise kestvusest või lähtuvalt Moskva keskasutuste – prikaaside – tegevusvaldkonnast. Sõda, valitsejate vahetus, inimeste nii vägivaldne kui ka vabatahtlik massiline ümberpaiknemine lõhkusid oluliselt senist sotsiaalset korda ja kujundasid vastavalt ka Liivimaa kohalike keelte sotsiaalset hierarhiat, jäädvustades allikates eesti ja läti keele olulise rolli maa igapäevaelu toimimises.

ABSTRACT: Latyshy and Chukhontsy: locals and strangers in Estonia and Latvia during the Livonian War (1558–1582)

The medieval and early modern society in Estonia and Latvia was multilingual. The language of the people of higher social status was (Middle Low) German, while the peasants and lower urban classes spoke Estonian, Latvian, Livic, and other local languages. Latvian and Estonian were not the languages of office in the sixteenth century. The common language of oral contact between different strata of society was, probably, the language of the majority. Different contact situations, however, definitely required the use of different languages.

During the Livonian War (1558–1582/83), a large part of medieval Livonia was conquered by Muscovy. Russians introduced their administration there and shared manors with *pomeshchiki* (serving nobles) of Russian origin. Ivan the Terrible deployed his garrisons in the towns and castles of Estonia and Latvia. At the same time the Russian contingent also included Tatars and members of other ethnicities of the Muscovy, and it remained very mobile. The Russian administrative records, on the one hand, did not care for the details of the ethnic situation in the occupied land. The words *Latyshy* (Latvians) and *Chukhontsy* (Estonians) became widely used as synonyms for local common people, denoting no ethnic difference. Nevertheless, the Livonian peasants were of economic and military importance for Russians. A number of reports survive indicating the use of Estonians and Latvians as messengers and spies between areas of different political control. The role of the local population as intermediators of information manifested also the importance of Livonian “non-German” languages in the communication between areas under various rulers. This hypothesis can be proven by the usage of Livonian place names in Russian sources of

the time. Albeit some towns and castles in Estonia and Latvia had original Old Russian place names (*Kolyvan*, *Rugodiv*, *Yur'ev*), the Russian toponymy of Livonia in the 1550s–1580s were based as a rule on Estonian and Latvian names, sometimes even when the original Old Russian name existed. Probably, the persons involved in the Russian military and civic administration were eventually unfamiliar with the earlier Old Russian names or came from remote areas where no pre-war contacts with Livonia existed.

The records of diplomatic negotiations and treaties often registered several multilingual forms of a place name at the same time to indicate a locality in a clearly identifiable way. Significantly, sometimes the originally Estonian toponyms are referred to as “Russian” ones, juxtaposing them with German names. When in diplomacy and politics Russian had contact mainly with Germans, the languages of rural and everyday life were the languages of local peasants. For example, according to existing directions, all areas subjugated by Russians should be described by including the names of farms and peasants, and the amount of agricultural areas. This kind of inquisition could pass only using local languages and became recorded in Russian administrative documents. Due to the mobility of the Russian military contingent, the translators were members of the local population.

ANTI SELART (b. 1973) is Professor in Medieval History at the University of Tartu.